

Ερευνητική εργασία Research article

Επιδημιολογικά χαρακτηριστικά έκθεσης ανηλίκων σε βίαιες εμπειρίες στην Ελλάδα: Η έρευνα BECAN

Κ. Πετρουλάκη, Α. Τσιριγώτη, Φ. Ζαρόκωστα, Γ. Νικολαΐδης

Κέντρο για τη Μελέτη και την Πρόληψη της Κακοποίησης-Παραμέλησης των Παιδικών, Διεύθυνση Ψυχικής Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας, Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού, Αθήνα

Ψυχιατρική 2013, 24:262–271

Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται αποτελέσματα του ελληνικού σκέλους (n=10.451, ποσοστό συμμετοχής παιδιών: 71,87%) διεξαγωγής της έρευνας BECAN, μιας διακρατικής επιδημιολογικής έρευνας τυχαίου, αντιπροσωπευτικού δείγματος του γενικού πληθυσμού σε 9 χώρες της Βαλκανικής σχετικά με την αυτοαναφορά έκθεσης σε βίαιες εμπειρίες παιδιών ηλικίας 11, 13 και 16 ετών με τη χρήση των ερωτηματολογίων ICAS-C και -P. Η επίπτωση και ο επιπολασμός της έκθεσης σε βίαιες εμπειρίες βρέθηκαν στην Ελλάδα 47,38% και 76,37% για τη σωματική βία, 70,02% και 83,16% για την ψυχολογική, 9,54% και 15,84% για τη σεξουαλική, 4,45% και 7,60% για το μέρος της τελευταίας που περιέχει σωματική επαφή και 26,41% και 37,20% για την αναφορά υποκειμενικού αισθητήματος παραμέλησης. Από την ανάλυση των αποτελεσμάτων προκύπτουν στατιστικά σημαντικές διαφορές με σχετική υπεροχή των ποσοστών επιπολασμού των αναφορών κοριτσιών σχετικά με την έκθεσή τους σε σωματική και σεξουαλική βία αλλά και στην επίπτωση και επιπολασμό των υποκειμενικών αισθημάτων παραμέλησης. Αντιθέτως, τα ποσοστά των αναφορών των αγοριών υπερτερούν εκείνων των κοριτσιών στην επίπτωση της έκθεσης σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας, είτε γενικά, είτε εκείνων που περιέχουν σωματική επαφή. Οι διαφορές που ανευρέθηκαν δείχνουν μια μικρή, μερική μόνο διαφοροποίηση του προτύπου έκθεσης σε βίαιες εμπειρίες των παιδιών ανάμεσα σε παιδιά αστικών και αγροτικών πληθυσμών (στην επίπτωση της έκθεσης σε σωματική βία, όπου υπερτερούν τα ποσοστά στον αγροτικό πληθυσμό και στον επιπολασμό της ψυχολογικής και σεξουαλικής βίας, όπου υπερτερούν τα ποσοστά στον αστικό). Τέλος, τα ποσοστά διαφοροποιούνται σε σχέση με τη σχολική τάξη φοίτησης των συμμετεχόντων με πιο εκσεσημασμένη την αύξηση ανάμεσα στα ποσοστά που αναφέρονται στις τάξεις του Γυμνασίου και εκείνες του Λυκείου για την έκθεση σε σεξουαλική παραβίαση με ή χωρίς σωματική επαφή και οφείλεται κύριως στα αγόρια, και την πιο προοδευτικά σταθερή ανοδική τάση σε σχέση με την ηλικία που διαπιστώνεται στην αναφορά υποκειμενικών αισθημάτων παραμέλησης, που οφείλεται κυρίως στα κορίτσια του δείγματος.

Λέξεις κλειδιά: Κακοποίηση-παραμέληση παιδιών, βία, επιδημιολογία, έρευνα πεδίου

Εισαγωγή

Το φαινόμενο της κακοποίησης-παραμέλησης των παιδιών έχει εδώ και δεκαετίες αναγνωριστεί ως θέμα κλινικής προσοχής και ενδιαφέροντος. Από την πρώτη αναφορά του Αμερικανού Παιδίατρου Henri Kempe τη δεκαετία του '50¹ ως την αναγνώρισή του ως μείζονος προβλήματος δημόσιας υγείας από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ) τη δεκαετία του '90,^{2,3} η αντιμετώπισή του από την παγκόσμια επιστημονική κοινότητα τροποποιήθηκε αισθητά. Τις τελευταίες, δε, δύο τρεις δεκαετίες το κυρίαρχο επιστημολογικό υπόδειγμα στο πεδίο αυτό είναι αναμφίβολα εκείνο της βασισμένης σε ενδείξεις (evidence-based) θεωρίας και πρακτικής.⁴ Στο πεδίο, μάλιστα, της έρευνας, η επικράτηση αυτού του προτύπου εννοιολόγησης ήρθε να απαντήσει μια διαδεδομένη παλαιότερα δυσχέρεια, εκείνη της μη συγκρισιμότητας των αναφερομένων ευρημάτων των διάφορων επιδημιολογικών ερευνών εξ αιτίας της διαφορετικότητας των ερευνητικών εργαλείων και μεθοδολογιών που οι εκάστοτε ερευνητές χρησιμοποιούσαν καθώς και της ασυμβατότητας του αντικείμενου της κάθε έρευνας.^{5,6} Για παράδειγμα, οι έρευνες που χρησιμοποιούσαν ερωτηματολόγια που εστίαζαν στην υποκειμενική πρόσληψη της έκθεσης των παιδιών σε βίαιες εμπειρίες όπως είναι φυσικό παρήγαγαν εντελώς διαφορετικά και εν πολλοίς μη συγκρίσιμα αποτελέσματα από εκείνες που διερευνούσαν την έκθεση των παιδιών σε συγκεκριμένες όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικά οριζόμενες πρακτικές και συμπεριφορές.⁷

Για να αντιμετωπίσουν αυτού του είδους τα προβλήματα, η πλέον έγκυρη διεθνής επιστημονική εταιρεία για τη μελέτη του φαινομένου της κακοποίησης-παραμέλησης των παιδιών, η International Society for the Prevention of Child Abuse and Neglect (ISPCAN) σε συνεργασία με τον ΠΟΥ εξέδωσαν το 2006⁸ μια σειρά κατευθυντήριων οδηγιών για τη διεξαγωγή επιδημιολογικών ερευνών πεδίου ανά τον κόσμο που να καταλήγουν σε συγκρίσιμα, συμβατά μεταξύ τους αποτελέσματα διαμέσω της χρήσης συγκεκριμένων ερευνητικών εργαλείων. Ανάλογη πρωτοβουλία για την περαιτέρω αποσαφήνιση της βέλτιστης μεθοδολογίας των ερευνητικών προσπαθειών στο συγκεκριμένο πεδίο μελέτης εξέδωσε λίγο αργότερα και το Πανευρωπαϊκό

Δίκτυο των Παρατηρητηρίων για τα Δικαιώματα του Παιδιού σε συνεργασία με το Διεθνές Ερευνητικό Κέντρο της UNICEF.⁹ Κοινά χαρακτηριστικά των κατευθύνσεων αυτών είναι

- Η εμμονή στην παραγωγή ποσοτικών δεδομένων με τη χρήση εργαλείων που θα δίνουν έμφαση στη διερεύνηση συμπεριφορών και πρακτικών και όχι υποκειμενικών προσλήψεων της πραγματικότητας^{4,8}
- Η εμφανής προτεραιότητα των αποτελεσμάτων από έρευνες σε αντιπροσωπευτικά δείγματα του γενικού παιδικού πληθυσμού (έναντι εκείνων των κλινικών ή θυματολογικών ερευνών)^{4,6}
- Η υπογράμμιση στην ανάγκη ποσοτικοποίησης των απαντήσεων και αποτελεσμάτων⁹
- Η εστίαση στην απαιτούμενη αυστηρότητα της μεθοδολογίας εφαρμογής των ερευνητικών πρωτοκόλλων^{8,9}
- Η έμφαση στα προβλήματα ηθικής και δεοντολογίας που αυτά προϋποθέτουν.¹⁰

Στο φόντο όλων των ανωτέρω και με βάση τις παραπάνω κατευθυντήριες οδηγίες, σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε η έρευνα για την επίπτωση και τον επιπολασμό της έκθεσης σε εμπειρίες βίας παιδιών στην Ελλάδα, της οποίας τα πρώτα αποτελέσματα παρουσιάζονται παρακάτω.

Υλικό και μέθοδος

Το συγκεκριμένο ερευνητικό υλικό αποτέλεσε μέρος της συνολικότερης έρευνας "Balkan Epidemiological Study on Child Abuse and Neglect-BECAN". Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε 9 Βαλκανικές χώρες (Ελλάδα, Αλβανία, ΠΓΔΜ, Βουλγαρία, Τουρκία, Βοσνία, Σερβία, Κροατία, Ρουμανία) με ίδια μεθοδολογία και με χρηματοδότηση από το 7ο Πρόγραμμα – Πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Έρευνα και την Καινοτομία (ID: 223478/HEALTH/2007) με συντονιστή φορέα το Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού.

Η έρευνα στο ελληνικό της σκέλος πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια των σχολικών ετών 2010–2011 και 2011–2012 σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 5% του σχολικού πληθυσμού των τάξεων ΣΤ' Δημοτικού, Α' Γυμνασίου και Α' Λυκείου. Η επιλογή των συγκεκριμένων τάξεων έγινε ως τον καλύτερο δυνατό «αντιπρόσωπο» (proxy) του ηλικιακού φάσματος των παιδιών ηλικίας 11, 13 και 16 ετών, καθώς σε

μικρότερα παιδιά η εφαρμογή αυτοσυμπληρούμενων ερωτηματολογίων θα ήταν προβληματική από πλευράς αξιοπιστίας των όποιων αποτελεσμάτων.

Η δειγματοληψία ήταν τυχαία στρωματοποιημένη δύο σταδίων (περιφέρεια-σχολείο) με βασική μονάδα το σχολείο, ενώ λόγω της δομής των διαθέσιμων στοιχείων του Υπουργείου Παιδείας, η τυχαία επιλογή περιέλαβε δύο διαφορετικές δεξαμενές για τα Γενικά και τα Επαγγελματικά Λύκεια. Με βάση τα παραπάνω το δείγμα απαρτίστηκε από 15.320 παιδιά σε 747 σχολικές τάξεις 307 σχολείων στους 4 Νομούς της περιφέρειας Αττικής, τον Νομό Θεσσαλονίκης και τους 4 Νομούς της περιφέρειας Κρήτης. Η υλοποίηση της έρευνας έγινε κατόπιν της προβλεπόμενης άδειας των Διευθύνσεων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Υπουργείου Παιδείας και με σχετική γνωμοδότηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

Η μεθοδολογία της έρευνας συμπεριελάμβανε την αυτοσυμπλήρωση από τα παιδιά ερωτηματολογίου σχετικού με την έκθεσή τους σε σειρά καταστάσεων και συμπεριφορών (είτε από ενήλικα, είτε από άλλα ανήλικα άτομα). Στο τέλος της έρευνας τα παιδιά ελάμβαναν κλειστό φάκελο με ερωτηματολόγιο προς συμπλήρωση από ένα ενήλικο άτομο που έχει την ευθύνη τους (γονέας ή άλλος φροντιστής), τα οποία τις επόμενες ημέρες επέστρεφαν στο σχολείο και έτσι τελικώς στους ερευνητές. Μέσω ενός ενιαίου κωδικού κατέστη έτσι δυνατή η συλλογή ζευγών ερωτηματολογίων παιδιού-γονέα/φροντιστή, των οποίων η σύνδεση διατηρήθηκε παρά την ταυτόχρονη διασφάλιση της ανωνυμίας των απαντήσεων.

Τα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήθηκαν ήταν τα ICAST-C για τα παιδιά και ICAST-P για τους γονείς τους κατόπιν σχετικής αδειοδότησης από την ISPCAN που τα είχε κατασκευάσει. Με την άδεια της ISPCAN επίσης, στα ερωτηματολόγια προσετέθησαν λήμματα για την έκθεση σε σχολική και ενδοοικογενειακή βία αλλά και λήμματα σχετικά με δημογραφικά στοιχεία, ενώ εναρμονίστηκε μεταξύ τους τροποποιούμενη η απαντητική τους κλίμακα. Η διαδικασία μετάφρασης, τροποποίησης και πολιτισμικής εφαρμογής των ερωτηματολογίων διήλθε τρία στάδια: διαδικασία ενεργού συναίνεσης ειδικών, ομάδες εστιασμένης συζήτησης (focus groups) παιδιών και γονέων και πιλοτική εφαρμογή στο 10% περίπου του δείγματος. Τα τροποποιημένα ερωτηματολόγια

ICAST-C και -P ήταν δομημένα σε υποκλίμακες που αφορούσαν έκθεση σε σωματική, ψυχολογική και σεξουαλική βία, υποκειμενική αίσθηση παραμέλησης και αυτοαναφορά εμπειριών θετικών (μη βίαιων) γονεϊκών πρακτικών. Σύμφωνα και με την πάγια σχετική ερευνητική πρακτική παγκοσμίως αξιολογήθηκε ιδιαίτερα το υποσύνολο δύο ερωτήσεων της κλίμακας έκθεσης σε σεξουαλική βία που εμπεριέχουν σωματική επαφή. Τα πλήρη ερωτηματολόγια και η αναλυτική περιγραφή της μεθοδολογίας της έρευνας μπορούν να βρεθούν στην ιστοσελίδα του ερευνητικού προγράμματος (www.becan.eu).

Η εφαρμογή του ερωτηματολογίου έγινε από ειδικά εκπαιδευμένους ερευνητές (Ψυχολόγους και Κοινωνικούς Λειτουργούς) στη βάση σαφώς καθορισμένου πρωτοκόλλου. Στο αρχικό στάδιο της έρευνας, οι γονείς των μαθητών ενημερώθηκαν για την επικείμενη διεξαγωγή της, ενώ και οι ίδιοι και οι μαθητές που συμμετείχαν διατηρούσαν σε κάθε στάδιο το δικαίωμα της απόσυρσής τους από την έρευνα. Την όλη διαδικασία επιτηρούσε ειδική επιτροπή ηθικής και δεοντολογίας. Η ανάλυση των δεδομένων έγινε με τη χρήση του στατιστικού πακέτου S.P.S.S.+18.0.

Αποτελέσματα

Από τα 15.320 παιδιά του δείγματος βρέθηκαν στις τάξεις την ημέρα χορήγησης του ερωτηματολογίου τα 14.542. Εξ αυτών συμμετείχαν στην έρευνα τα 10.674 παιδιά, ενώ εκ των υστέρων ακυρώθηκαν 223 ερωτηματολόγια παιδιών λόγω ατελούς συμπλήρωσης ή μειωμένης αξιοπιστίας. Το ποσοστό συμμετοχής των παιδιών επί των παρόντων την ημέρα της χορήγησης ήταν 71,87% ($n=10.451$), ενώ εκ των συμμετεχόντων παιδιών απεδέχθησαν και συμμετείχαν επίσης στην έρευνα 6681 από τους γονείς τους (ποσοστό συμμετοχής έγκυρων γονεϊκών ερωτηματολογίων 62,02%). Ανάμεσα στα έγκυρα ερωτηματολόγια του δείγματος, τα 5489 αφορούσαν σε κορίτσια και τα 4971 σε αγόρια (αναλογία 52,5%:47,5%). Τα 2771 φοιτούσαν στη ΣΤ΄ τάξη του Δημοτικού, τα 3438 στην Α΄ τάξη του Γυμνασίου, τα 3426 και 816 στην Α΄ τάξη Γενικών και Επαγγελματικών Λυκείων αντίστοιχα (ποσοστά συμμετοχής ανά τάξη: 66,77%, 70,34%, 81,73% και 62,20% αντίστοιχα).

Τα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάζονται στον πίνακα 1, όπου εμφανίζονται τα ποσοστά έκθεσης σε μία τουλάχιστον εμπειρία (μία τουλάχιστον θετική απάντηση σε κάποια από τις ερωτήσεις της σχετικής κλίμακας του ερωτηματολογίου) είτε κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών, είτε κατά τη διάρκεια του συνολικού αναμνηστικού της παιδικής ηλικίας των συμμετεχόντων μέχρι τη στιγμή διεξαγωγής της έρευνας.

Όπως είναι εμφανές, τα αποτελέσματα είναι αρκούντως εντυπωσιακά: σχεδόν τα μισά παιδιά του δείγματος ανέφεραν έκθεση σε μία τουλάχιστον εμπειρία σωματικής βίας εντός του τελευταίου δωδεκαμήνου. Πάνω από τρία στα τέσσερα παιδιά αναφέρουν παρομοίως θετικό αναμνηστικό κατά τη διαδρομή της παιδικής τους ηλικίας. Αντιστοίχως, ένα περίπου στα έξι παιδιά αναφέρουν έκθεση σε κάποιας μορφής ανεπιθύμητη σεξουαλική εμπειρία παραβίασης κατά τη διάρκεια της παιδικής τους ηλικίας εκ των οποίων σε ένα στα δεκατρία παιδιά η εμπειρία περιείχε και σωματική επαφή. Η επίπτωση της έκθεσης σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας αφορούσε παρομοίως σε ένα στα δέκα παιδιά για κάθε είδους παραβίαση και σε ένα στα είκοσι για την παραβίαση με σωματική επαφή. Η δε έκθεση σε εμπειρίες κάποιας μορφής ψυχολογικής βίας φαίνεται να είναι μάλλον ο κανόνας παρά η εξαίρεση για τα παιδιά της χώρας αφού περίπου επτά στα δέκα και δεκαεπτά στα είκοσι παιδιά αναφέρουν ένα τουλάχι-

στον τέτοιο ιστορικό κατά τη διάρκεια του τελευταίου έτους και της παιδικής τους ηλικίας αντίστοιχα. Η εμπύωση υποκειμενικού αισθήματος παραμέλησης αναφέρεται ακόμα από 27,4% και 37,2% των συμμετεχόντων αναφορικά με το τελευταίο δωδεκάμηνο και ολόκληρη την παιδική τους ηλικία. Παρά, όμως, τη δυσμενή αυτή εικόνα, σχεδόν το σύνολο των συμμετεχόντων παιδιών αναφέρουν εμπειρίες θετικών γονεϊκών πρακτικών.

Η αναλογική κατανομή των ευρημάτων σε συνάρτηση με το φύλο των συμμετεχόντων παρουσιάζεται στον πίνακα 2.

Όπως είναι φανερό η κατανομή της έκθεσης σε εμπειρίες βίας και θυματοποίησης δεν είναι ομότιμη στα δύο φύλα. Στον στατιστικό έλεγχο που εφαρμόστηκε, οι ανευρισκόμενες διαφορές που βρέθηκαν στατιστικώς σημαντικές ήταν η επικράτηση των ποσοστών των κοριτσιών στον επιπολασμό της έκθεσης σε σωματική και σεξουαλική βία (επίπεδο p -value <5%) αλλά και στην επίπτωση και επιπολασμό των υποκειμενικών αισθημάτων παραμέλησης (επίπεδο p -value <1%). Αντιθέτως, τα ποσοστά των αναφορών των αγοριών υπερτερούν εκείνων των κοριτσιών στην επίπτωση της έκθεσης σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας, είτε γενικά, είτε εκείνων που εμπειρεύουν σωματική επαφή (επίπεδο p -value <1%). Τέλος, τα κορίτσια αναφέρουν σε βαθμό στατιστικά σημαντικό (επίπεδο p -value <5%) μεγαλύτερη επί-

Πίνακας 1. Επίπτωση και επιπολασμός έκθεσης σε εμπειρίες βίας παιδιών στην Ελλάδα ανά είδος εμπειριών.

		<i>n</i>	(%) Ποσοστό	95%CI
Έκθεση σε εμπειρίες σωματικής βίας	Επίπτωση	4939	47,38	46,42–48,33
	Επιπολασμός	7962	76,37	75,56–77,19
Έκθεση σε εμπειρίες ψυχολογικής βίας	Επίπτωση	7318	70,02	69,14–70,90
	Επιπολασμός	8691	83,16	82,44–83,88
Έκθεση σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας	Επίπτωση	989	9,54	8,97–10,10
	Επιπολασμός	1645	15,86	15,16–16,57
Έκθεση σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας με σωματική επαφή	Επίπτωση	461	4,45	4,05–4,85
	Επιπολασμός	787	7,60	7,08–8,11
Αίσθηση παραμέλησης	Επίπτωση	2748	26,41	25,56–27,25
	Επιπολασμός	3871	37,20	36,27–38,13
Εμπειρίες θετικών (μη βίαιων) γονεϊκών πρακτικών	Επίπτωση	10.052	96,21	95,84–96,58
	Επιπολασμός	10.258	98,18	97,93–98,44

Πίνακας 2. Επίπτωση και επιπολασμός έκθεσης σε εμπειρίες βίας παιδιών στην Ελλάδα ανά είδος εμπειριών και φύλο παιδιού.

		Φύλο	n	(%) Ποσοστό	95%CI
Έκθεση σε εμπειρίες σωματικής βίας	Επίπτωση	Αγόρια	2389	48,26	46,87–49,65
		Κορίτσια	2550	46,58	45,25–47,90
	Επιπολασμός* ¹	Αγόρια	3726	75,27	74,07–76,47
		Κορίτσια	4236	77,37	76,26–78,48
Έκθεση σε εμπειρίες ψυχολογικής βίας	Επίπτωση	Αγόρια	3485	70,11	68,83–71,38
		Κορίτσια	3833	69,95	68,73–71,16
	Επιπολασμός	Αγόρια	4101	82,50	81,44–83,55
		Κορίτσια	4590	83,76	82,78–84,74
Έκθεση σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας	Επίπτωση** ²	Αγόρια	505	10,28	9,43–11,13
		Κορίτσια	484	8,87	8,11–9,62
	Επιπολασμός* ¹	Αγόρια	738	15,02	14,03–16,02
		Κορίτσια	907	16,62	15,63–17,61
Έκθεση σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας με σωματική επαφή	Επίπτωση** ²	Αγόρια	270	5,50	4,86–6,14
		Κορίτσια	191	3,50	3,01–3,99
	Επιπολασμός	Αγόρια	364	7,42	6,68–8,15
		Κορίτσια	423	7,76	7,05–8,47
Αίσθηση παραμέλησης	Επίπτωση** ¹	Αγόρια	1059	21,45	20,31–22,60
		Κορίτσια	1689	30,88	29,65–32,10
	Επιπολασμός** ¹	Αγόρια	1528	30,96	29,67–32,25
		Κορίτσια	2343	42,83	41,52–44,14
Εμπειρίες θετικών (μη βίαιων) γονεϊκών πρακτικών	Επίπτωση* ¹	Αγόρια	4759	95,79	95,23–96,35
		Κορίτσια	5293	96,59	96,11–97,07
	Επιπολασμός	Αγόρια	4864	97,91	97,51–98,30
		Κορίτσια	5394	98,43	98,10–98,76

* Διαφορά στατιστικά σημαντική στο επίπεδο p-value <5%

** Διαφορά στατιστικά σημαντική στο επίπεδο p-value <1%

¹ Διαφορά όπου τα ποσοστά των κοριτσιών υπερτερούν εκείνα των αγοριών

² Διαφορά όπου τα ποσοστά των αγοριών υπερτερούν εκείνα των κοριτσιών

πτωση εμπειριών θετικών γονεϊκών πρακτικών σε σχέση με τα αγόρια.

Σε σχέση, τώρα, με την τάξη που χρησιμοποιείται ως αντιπροσωπευτικός δείκτης της ηλικίας των παιδιών, η έρευνα ανέδειξε στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται στον πίνακα 3.

Συγκεκριμένα, στην έκθεση σε εμπειρίες σωματικής βίας φαίνεται πως σε γενικές γραμμές, προοδευτικά της ηλικίας των παιδιών, μειώνεται προοδευτικά η επίπτωση, αυξάνεται όμως ο επιπολασμός του φαινομένου. Στις λοιπές κλίμακες έκθεσης σε βία του ερωτηματολογίου, τα αποτελέσματα ανέδειξαν σαφώς αυξητική προοδευτικά τάση αμφοτέρων, της

επίπτωσης και του επιπολασμού, αυξανόμενης της ηλικίας-τάξης των συμμετεχόντων. Ίσως πιο εκσεσημασμένη αύξηση παρατηρείται ανάμεσα στα ποσοστά που αναφέρονται στις τάξεις του Γυμνασίου και εκείνες του Λυκείου για την έκθεση σε σεξουαλική παραβίαση με ή χωρίς σωματική επαφή, ενώ η πιο προοδευτικά σταθερά ανοδική τάση σε σχέση με την ηλικία παρατηρείται στην αναφορά υποκειμενικών αισθημάτων παραμέλησης, τάση που οφείλεται κυρίως στα κορίτσια του δείγματος. Τέλος, οι αναφορές εμπειριών μη βίαιων γονεϊκών πρακτικών παρουσιάζουν μια πιο μεικτή εικόνα, σχετικώς σταθερότερη σε σχέση με την ηλικία των παιδιών.

Πίνακας 3. Επίπτωση και Επιπολασμός έκθεσης σε εμπειρίες βίας παιδιών στην Ελλάδα ανά είδος εμπειριών και τάξη – ηλικιακή κατηγορία παιδιού

Είδος έκθεσης ανά ηλικιακή κατηγορία (προxy: σχολική τάξη)		ΣΤ΄ Δημοτικού		Α΄ Γυμνασίου		Α΄ Γενικού Λυκείου		Α΄ Επαγγελματικού Λυκείου	
		Επιπολασμός	Επίπτωση	Επιπολασμός	Επίπτωση	Επιπολασμός	Επίπτωση	Επιπολασμός	Επίπτωση
Έκθεση σε εμπειρίες σωματικής βίας*	n (%) ποσοστό	2007 72,51	1493 53,94	2448 71,43	1614 47,10	2868 83,76	1447 42,26	639 79,28	385 47,77
Έκθεση σε εμπειρίες ψυχολογικής βίας*	n (%) ποσοστό	2123 76,61	1788 64,53	2729 79,38	2268 65,97	3133 91,45	2669 77,90	706 86,52	593 72,67
Έκθεση σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας*	n (%) ποσοστό	256 9,26	159 5,75	445 13,06	306 8,98	750 22,04	404 11,87	194 24,40	120 15,09
Έκθεση σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας με σωματική επαφή*	n (%) ποσοστό	80 2,90	50 1,81	198 5,81	130 3,82	376 11,05	200 5,88	133 16,73	81 10,19
Αίσθηση παραμέλησης*	n (%) ποσοστό	810 29,29	601 21,74	1092 31,96	799 23,38	1633 47,75	1109 32,43	336 41,79	239 29,73
Εμπειρίες θετικών (μη βίαιων) γονεϊκών πρακτικών*	n (%) ποσοστό	2721 98,23	2648 95,60	3357 97,70	3293 95,84	3395 99,10	3351 97,81	785 96,20	760 93,14

* Η διαφορά ανάμεσα στις ηλικιακές βαθμίδες τάξης σχολικής φοίτησης βρέθηκε στατιστικά σημαντική στο επίπεδο p-value <1% σε όλες τις βαθμίδες και για όλες τις μορφές έκθεσης και για την επίπτωση και για τον επιπολασμό. Η φορά της διαφοροποίησης ανά σχολική βαθμίδα εξαρτάται από τον τύπο της έκθεσης.

Στον πίνακα 4 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας σε σχέση με την προέλευση του πληθυσμού του δείγματος (αστικός-αγροτικός). Για λόγους εναρμόνισης με τη διακρατική λοιπή έρευνα, οι πληθυσμοί που παραδοσιακά στη χώρα μας ταξινομούσαν παλαιότερα στην ενδιάμεση κατηγορία των «ημιαστικών» πληθυσμών ενοποιήθηκαν στους αστικούς.

Όπως καθίσταται φανερό, δεν παρατηρούνται πολλές τουλάχιστον στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις στις αναφορές των παιδιών ανάλογα με την αστικοποίηση του περιβάλλοντος διαβίωσής τους. Εξαίρεση σ' αυτό αποτελούν δύο μόνο συσχετίσεις όπου αναδείχθηκε διαφορά στατιστικά σημαντική (επίπεδο p-value <5%) και αφορούσαν στην επίπτωση της έκθεσης σε σωματική βία, όπου υπερτερούν τα ποσοστά στον αγροτικό πληθυσμό έναντι εκείνων του αστικού και στον επιπολασμό της ψυχολογικής και σεξουαλικής βίας, όπου υπερτερούν τα ποσοστά στον αστικό πληθυσμό έναντι εκείνων του αγροτικού.

Τέλος, η αξιοπιστία των αποτελεσμάτων του ερωτηματολογίου αλλά και εν γένει της μεθοδολογίας εφαρμογής της έρευνας ελέγχθησαν ex post κατά την πάγια ερευνητική πρακτική με τον υπολογισμό των συντελεστών Cronbach's alpha, καθώς η συνοχή (consistency) σε έρευνες πεδίου του ψυχο-κοινωνικού χώρου, όπου δεν υφίστανται αντικειμενικές μετρήσεις αναφοράς, είναι η παράμετρος που αναπαριστά την καλύτερη προσέγγιση της αξιοπιστίας (validity) των αποτελεσμάτων. Οι συννευρισκόμενες τιμές ανά κλίμακα εμφανίζονται στον πίνακα 5.

Η ανεύρεση τιμών Cronbach's alpha που κυμαίνονται στο εύρος μεταξύ 0,7 και 0,9 στις περισσότερες των κλιμάκων υποδηλώνει αυξημένη αξιοπιστία των ευρημάτων. Όσο, δε, για την ανεύρεση σχετικώς χαμηλότερων τιμών στις κλίμακες της έκθεσης της σεξουαλικής βίας, αυτό είναι ένα ερμηνεύσιμο φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί διεθνώς.^{11,12} Συγκεκριμένα είναι πολύ πιθανό οι απαντούντες θετικά στις ερωτήσεις αυτής της κλίμακας να μην εμφανίζουν σε αυξημένη συχνότητα συνδιακύμανση των αποκρίσεών τους με εκείνες που δίνουν σε

Πίνακας 4. Επίπτωση και Επιπολασμός έκθεσης σε εμπειρίες βίας παιδιών στην Ελλάδα ανά είδος εμπειριών και τόπο διαμονής των παιδιών.

Είδος έκθεσης	Είδος πληθυσμού	Επίπτωση			Επιπολασμός		
		n	(%) Ποσοστό	95%CI	n	(%) Ποσοστό	95%CI
Έκθεση σε εμπειρίες σωματικής βίας	Αστικός	4098	46,89	45,85–47,94	6702	76,69	75,80–77,58
	Αγροτικός	837	49,94	47,55–52,33	1251	74,64	72,56–76,72
Έκθεση σε εμπειρίες ψυχολογικής βίας	Αστικός	6157	70,29	69,34–71,25	7326	83,64	82,87–84,41
	Αγροτικός	1156	68,73	66,51–70,94	1358	80,74	78,85–82,62
Έκθεση σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας	Αστικός	837	9,63	9,01–10,25	1410	16,22	15,45–16,99
	Αγροτικός	151	9,06	7,68–10,44	233	13,98	12,31–15,64
Έκθεση σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας με σωματική επαφή	Αστικός	383	4,41	3,98–4,84	666	7,67	7,11–8,23
	Αγροτικός	77	4,62	3,61–5,63	119	7,14	5,90–8,37
Αίσθηση παραμέλησης	Αστικός	2306	26,43	25,51–27,36	3277	37,56	36,55–38,58
	Αγροτικός	441	26,38	24,26–28,49	593	35,47	33,17–37,76
Εμπειρίες θετικών (μη βίαιων) γονεϊκών πρακτικών	Αστικός	8436	96,35	95,95–96,74	8604	98,26	97,99–98,54
	Αγροτικός	1610	95,72	94,75–96,69	1646	97,86	97,17–98,55

Διαφορά στατιστικά σημαντική στο επίπεδο p -value <5% διαπιστώθηκε μόνο στην επίπτωση της έκθεσης σε σωματική βία όπου υπερτερούν τα ποσοστά στον αγροτικό πληθυσμό έναντι εκείνων του αστικού και στον επιπολασμό της ψυχολογικής και σεξουαλικής βίας όπου υπερτερούν τα ποσοστά στον αστικό πληθυσμό έναντι εκείνων του αγροτικού.

Πίνακας 5. Αξιοπιστία-συνοχή των αποτελεσμάτων της έρευνας ανά κλίμακα είδους έκθεσης σε εμπειρίες βίας.

Cronbach's alpha	Επίπτωση	Επιπολασμός
Έκθεση σε εμπειρίες σωματικής βίας	0,80137*	0,803548*
Έκθεση σε εμπειρίες ψυχολογικής βίας	0,808045*	0,823248*
Έκθεση σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας	0,661143*	0,691579*
Έκθεση σε εμπειρίες σεξουαλικής βίας με σωματική επαφή	0,503165	0,536534
Αίσθηση παραμέλησης	0,742871	0,728536
Εμπειρίες θετικών (μη βίαιων) γονεϊκών πρακτικών	0,649839*	0,633369*

* Επίπεδα Cronbach's alpha μεταξύ 0,7–0,9 (επικύρωση αξιοπιστίας-συνοχής)

άλλες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου ή της ίδιας κλίμακας (π.χ. ένα παιδί που αναφέρει θετικό ιστορικό απόπειρας ανεπιθύμητης σεξουαλικής επαφής δεν συνεπάγεται ότι θα πρέπει να έχει θετικό ιστορικό και έκθεσης σε πορνογραφικό υλικό – αντιθέτως ένα παιδί που αναφέρει ιστορικό βίαιου χτυπήματος με αντικείμενο είναι πολύ πιθανό να έχει ωσαύτως θετικό ιστορικό βίαιου χτυπήματος με τα χέρια κ.ο.κ.).

Συζήτηση

Τα επίπεδα των αυτοαναφερόμενων ποσοστών έκθεσης σε βίαιες εμπειρίες των παιδιών στη χώρα μας είναι βέβαια αφ' εαυτού τους πολύ ανησυχητικά. Θα πρέπει, μάλιστα, να συνεκτιμηθεί ότι ένα σημαντικό μέρος αυτών των θετικών αποκρίσεων δεν αφορούσε, σε ένα μονήρες επεισόδιο έκθεσης σε βία αλλά σε πολλαπλά. Για παράδειγμα, ποσο-

στό 13,47% των συμμετεχόντων ανέφεραν θετικό ιστορικό σε επτά και περισσότερες διαφορετικές ερωτήσεις της κλίμακας έκθεσης σε σωματική βία κατά τη διάρκεια της παιδικής τους ηλικίας (το αντίστοιχο ποσοστό για την επίπτωση ήταν 4,22%). Δεδομένης, δε, της αντιπροσωπευτικότητας του ερευνητικού υλικού, αν προβληθούν τα ποσοστά αυτά στον γενικό παιδικό πληθυσμό της χώρας, τα συμπεράσματα θα είναι από μόνα τους εύγλωττα και μάλλον απογοητευτικά. Τα υψηλά ποσοστά έκθεσης σε σωματική και σεξουαλική βία, οι αυξημένες αναφορές σεξουαλικής παραβίασης ιδίως σε αγόρια εφηβικής ηλικίας αλλά και η –από ό,τι φαίνεται– έντονη εμπύωση υποκειμενικών αισθημάτων παραμέλησης από τα κορίτσια, αποτελούν τα σημαντικότερα ίσως ευρήματα της εν λόγω έρευνας που χρήζουν περαιτέρω ανάλυσης και προσοχής. Και τούτο διότι είναι γνωστό ότι εμπειρίες σαν κι αυτές δεν αποτελούν μόνο προδιαθεσικό παράγοντα για την έκλυση ποικίλων προβλημάτων ψυχικής υγείας στην παιδική ηλικία αλλά και στη μετέπειτα ενήλικη ζωή, αλλά, ταυτοχρόνως, αναπαριστούν και προκλήσεις για τις σύγχρονες κοινωνίες για την πρόληψη και αντιμετώπισή τους ως μείζονα ζητήματα προστασίας των δικαιωμάτων των παιδιών.¹³

Σε σχέση, τώρα, με ευρήματα αναλόγων ερευνητικών προσπαθειών παγκοσμίως,^{5,6,11,12} όσον αφορά στην έκθεση σε σωματική βία εντυπωσιάζει καταρχάς η σχετική εξομοίωση των αποτελεσμάτων από τη χώρα μας αναφορικά με την κατανομή ανάμεσα στα δύο φύλα. Και τούτο με δεδομένη τη γενική επικράτηση των ανάλογων εμπειριών στα αγόρια στην παγκόσμια σχετική βιβλιογραφία, ενόσω από τα δεδομένα αυτής τουλάχιστον της έρευνας, τα ποσοστά των κοριτσιών βρέθηκαν να είναι είτε ίδια από πλευράς επίπτωσης, είτε στατιστικώς σημαντικά υπέρτερα των αγοριών από πλευράς επιπολασμού. Κατά δεύτερον, ακόμα πιο έκδηλη είναι η διαφοροποίηση της εικόνας των αποτελεσμάτων αυτών από την Ελλάδα σε σχέση με την παγκόσμια γραμματοειδία, όπου θεωρείται πως σε γενικές γραμμές το φαινόμενο της έκθεσης σε σεξουαλική παραβίαση παρουσιάζει μια αναλογία 2 προς 1 θηλέων προς άρρενες.¹⁴ Στην εν λόγω έρευνα η εικόνα της χώρας μας παρουσιάζεται σχεδόν ισότιμη (με ήπια υπεροχή των ποσοστών

των κοριτσιών) από πλευράς επιπολασμού, ενώ από πλευράς επίπτωσης η διαφοροποίηση υπέρ των ποσοστών των αναφορών των αγοριών είναι σαφής και στατιστικώς ισχυρή. Το δε μεγαλύτερο μέρος της έκθεσης αυτής, αν συνυπολογιστεί και η εικόνα της κατανομής των ποσοστών των αποκρίσεων των παιδιών ανά ηλικιακή-σχολική βαθμίδα, φαίνεται να πραγματοποιείται μάλλον στις τάξεις του Γυμνασίου. Επίσης, είναι απολύτως σαφής –και συνάδει με τις λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές άλλων χωρών– η απόλυτη υπεροχή των κοριτσιών ανάμεσα στα παιδιά που αναφέρουν υποκειμενικά αισθήματα παραμέλησης. Τέλος, οι σχετικά μικρότερες και μικρότερης ισχύος διαφοροποιήσεις που βρέθηκαν ανάμεσα σε αγροτικούς και αστικούς πληθυσμούς συντείνουν υπέρ της διάψευσης διαφόρων κοινών πεποιθήσεων (που ενίοτε, ωστόσο, αναπαράγονται και από τα πλέον υπεύθυνα χείλη) περί μιας δήθεν «επιδείνωσης» της έκθεσης των παιδιών σε βίαιες εμπειρίες, ιδιαίτερα σεξουαλικής φύσης, στο αστικό περιβάλλον. Τουλάχιστον από τα ερευνητικά αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας οι διαφορές που ανευρέθηκαν δεν τεκμηριώνουν κάποια μείζονα ριζική αλλαγή προτύπου έκθεσης σε βίαιες εμπειρίες των παιδιών αστικών και αγροτικών πληθυσμών.

Όλα τα παραπάνω, εκτός από την περιγραφή ενός φαινομένου και την αποσαφήνιση μερικών πτυχών του, υπογραμμίζουν και την ανάγκη ανάληψης περαιτέρω δράσεων και πρωτοβουλιών πρόληψης, προαγωγής της υγείας και προστασίας των παιδιών στη χώρα μας. Έτσι, η επακριβής καταγραφή του μεγέθους, της έκτασης και των χαρακτηριστικών του προβλήματος στη χώρα μας δεν αποτελεί μόνο πεδίο δόκιμης ερευνητικής δραστηριότητας αλλά και προϋπόθεση χάραξης τεκμηριωμένης και στοχο-κατευθυνόμενης πολιτικής που να αποσκοπούν στην εξάλειψη της θυματοποίησης των παιδιών.¹⁵ Ως εκ τούτου θεωρούμε πως αποτελέσματα όπως αυτά που παρατέθηκαν αλλά και περαιτέρω ερευνητικά δεδομένα πάνω στο ιδιαίτερο αυτό πεδίο μπορούν να εξοπλίσουν την επιστημονική κοινότητα με αποσαφήνιση των πτυχών του φαινομένου της βίας κατά ανηλικών αλλά και την κοινωνία με τεχνογνωσία αντιμετώπισής του.

Epidemiological characteristics of minors' exposure to experiences of violence in Greece: The BECAN study

K. Petroulaki, A. Tsirigoti, F. Zarokosta, G. Nikolaidis

*Institute of Child Health, Department of Mental Health and Social Welfare,
Centre for the Study and Prevention of Child Abuse and Neglect, Athens, Greece*

Psychiatriki 2013, 24:262-271

In this study preliminary results are presented by the Hellenic part (n=10,451, children's response rate: 71.87%) of the BECAN study. This study, funded by EU's FP7 (ID: 223478), was an international epidemiological field research in a representative randomly selected sample of school children ageing 11, 13 and 16 years old in 9 Balkan countries, conducted via self completed questionnaires ICAST-C and ICAST-P by the children and their parents. In virtue of the research's design, anonymity of responders could be preserved via a unique code resulting in pairs of child-parent questionnaires. ICAST tools inquiring exposure to various forms of violence are structured in sub-scales. In Greek part's results, incidence and prevalence were respectfully found to be 47.38% and 76.37% for physical violence, 70.02% and 83.16% for psychological violence, 9.54% and 15.84% for sexual violence, 4.45% and 7.60% for the part of the later including some short of physical contact and 26.41% and 37.20% for self-reported subjective feelings of neglect. In contrast with the rather disappointing findings regarding exposure of Greek children to violence, most of the participant subjects reported also at least one recollection of positive, non violence parental behaviors in percentages reaching 96.21% and 98.18% for the last year or during childhood respectfully. Further analysis of results documented that statistically significant differences regarding increased figures of females' prevalence rates for exposure to physical and sexual violence (p-value <5%) and both their prevalence and incidence rates regarding subjective feelings of neglect (p-value <1%). On the contrary, males' rates were found to be more increased towards females' ones at a level of statistical significance (p-value <1%) regarding exposure to sexual violence both overall and the part of it including physical contact. Moreover, females reported more often than boys experiences of positive parental practices (p-value <5%). Relatively minor diversities were found in regards to venue of residence with some mild differences (p-value <5%) of increased incidence rates of exposure to physical violence and decreased prevalence rates of exposure to physiological and overall sexual violence of children living in rural areas. A constant statistically significant differentiation was established regarding school grade of responders with a gradual increase of exposure rates to psychological and sexual violence and feelings of neglect for both incidence and prevalence; the most outstanding of these increase trends were found between 1st school-grade of Gymnasium and 1st school-grade of Lyceum (roughly corresponding to age period between 13 and 16 years old children) which is by and large attributable more to male subjects and the constant increase of feelings of been neglected as children move towards adulthood which is caused mainly in virtue of female responders. In overall, findings of this research are differentiated from results reported from other countries in terms of almost equation of male to female ratio of exposure to physical and sexual violence (in contrast with male's and females' rates respectful regularly reported predominance), while regarding incidence rates of males' sexual victimization the sex ratio was found to be reverse than the anticipated according to international scientific literature.

Key words: Child abuse and neglect, violence, epidemiology, field research

Βιβλιογραφία

1. Kempe CH, Silverman F, Droegemuller W, Silver M. The battered child syndrome, *JAMA* 1962, 181:17–24
2. World Health Assembly. *Prevention of Violence (A50/INF.DOC./4)*, Geneva, WHO, 1997
3. World Health Organization. *Report of the Consultation on Child Abuse Prevention*. WHO, WHO Geneva, 1999
4. Tromnyl L. Research on of Child Abuse. In: Grey J (ed) *World Perspectives on Child Abuse*. 9th ed. ISPCAN publ Aurora, Colorado, USA, 2010:38–41
5. Putnam FW. Ten-year research update review: child sexual abuse. *J Am Acad Child Adolescent Psych* 2003, 42:269–278
6. UNICEF-IRC. *Violence against the children in Europe: a preliminary review of research*. Unicef Innocenti IRC. Florence, 2005
7. Amaya-Jackson L, Socolar RRS, Hunter WM, Runyan DK, Colindres R. Directly questioning children and adolescents about maltreatment: a review of survey measures used. *J Interp Violence* 2000, 15:725–759
8. WHO & ISPCAN. *Preventing child maltreatment: a guide to taking action and generating evidence*. WHO, Geneva, 2006
9. Bianchi D, Ruggiero R. *Guidelines on data collection and monitoring systems on child abuse*. CHILDONEUROPE Series No1: Florence, 2009
10. King NMP, Churchill LR. Ethical principals guiding research on child and adolescent subjects. *J Interp Viol* 2000, 15:710–724
11. Runyan DK, Dunne MP, Zolotorc AJ, Madridd B, Jaine D, Gerbakaf B et al. The development and piloting of the ISPCAN Child Abuse Screening Tool-Parent version (ICAST-P). *Child Abus Negl* 2009, 33:826–832
12. Zolotorc AJ, Runyan DK, Dunne MP, Jain D, Péturs HR, Ramirez C et al. ISPCAN Child Abuse Screening Tool Children's Version (ICAST-C): Instrument development and multi-national pilot testing. *Child Abus Negl* 2009, 33:833–841
13. World Health Organization. *Prevention of Child Abuse and Neglect: Making the links between human rights and public health*. WHO, Geneva, 2001
14. UNICEF. *The state of the world's children (2008)*. New York, UNICEF, 2007
15. Gilbert R, Fluke J, O'Donnell M, Gonzalez-Izquierdo A, Brownell M, Gulliver P et al. Child maltreatment: variation in trends and policies in six developed countries. *Lancet* 2012, 379:758–772

Αλληλογραφία: Γ. Νικολαΐδης, Φωκίδος 7, 115 26 Αθήνα
Τηλ.: (+30) 210-77 15 791, 210-77 76 774, Fax: (+30) 210-77 93 648
e-mail: gnikolaidis@ich-mhsw.gr, geornikolaidis@hotmail.com